

महाराष्ट्रातील दारिद्र्य निर्मूलनावर शासनाच्या कल्याणकारी कार्यक्रमांचा प्रभाव

प्रा. अजय विश्वास आयरेकर

सहाय्यक प्राध्यापक, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, इस्लामपूर

Corresponding Author: - प्रा. अजय विश्वास आयरेकर

DOI- 10.5281/zenodo.11124460

गोषवारा:

हा अभ्यास 2014 ते 2019 या कालावधीतील महाराष्ट्रातील दारिद्र्य निर्मूलनावर सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या प्रभावाचे विश्लेषण करतो. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण उपजीविका अभियान (MSRLM) आणि इतर योजनांच्या सहाय्याने गरिबी कमी करण्याच्या उद्देशाने गोळा केलेल्या माहितीचा वापर करून त्याच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी या अभ्यासात मिश्र पद्धतीचा वापर केला गेला आहे. परिमाणात्मक विश्लेषण दारिद्र्य पातळीतील ट्रेन्ड्सचे परीक्षण करते, तर गुणात्मक डेटा लाभार्थी आणि कार्यक्रम प्रशासकांच्या मुलाखतींमधून या उपक्रमांच्या प्रभावावर अंतर्दृष्टी प्रदान करते. या संशोधनातून मिळालेले निष्कर्ष महाराष्ट्रातील दारिद्र्य आव्हानांचा सामना करण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेपांच्या महत्वाच्या भूमिकेविषयी सखोल समज प्रदान करतात आणि शाश्वत दारिद्र्य कमी करण्याच्या उद्देशाने धोरण आणि कार्यक्रमांची आखणी तयार करण्यासाठी मौल्यवान परिणाम प्रदान करतात.

प्रस्तावना:

अलिकडच्या वर्षांत लक्षणीय आर्थिक वाढ होऊनही, भारतातील महाराष्ट्रामध्ये गरिबी हा एक गंभीर मुद्दा आहे. महाराष्ट्रातील विशेषतः ग्रामीण भागात 114 दशलक्षांपेक्षा जास्त लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखालील प्रवर्गात मोडते हे उल्लेखनीय आहे. भारताच्या नियोजन आयोगानुसार, 2011-12 (नियोजन आयोग, 2013) मध्ये महाराष्ट्रातील सुमारे 17% लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली जगत होती. गरिबी निर्मूलनाची निकड ओळखून, महाराष्ट्र राज्य सरकारने तेथील रहिवाशांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याच्या उद्देशाने विविध कल्याणकारी कार्यक्रम आणि योजना लागू केल्या आहेत.

2014 ते 2019 या कालावधीत महाराष्ट्र सरकारने गरिबीचा मुकाबला करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये अनेक महत्त्वपूर्ण उपक्रम आणि धोरणात्मक बदल पाहिले. या कालावधीतील एक प्रमुख योजना म्हणजे महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण उपजीविका अभियान (MSRLM), ग्रामीण गरिबांसाठी उपजीविकेच्या संधी वाढविण्याच्या उद्देशाने 2011 मध्ये सुरू करण्यात आले. MSRLM द्वारे, सरकारने ग्रामीण समुदायांना एकत्रित करणे, स्वयं-सहायता गटांना बळकट करणे आणि वित्तीय सेवा आणि कौशल्य विकास कार्यक्रमांमध्ये प्रवेश प्रदान (महाराष्ट्र सरकार, 2019) करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे.

MSRLM व्यतिरिक्त, इतर कल्याणकारी कार्यक्रम आणि उपक्रमांनी गरिबीच्या विविध आयामांना लक्ष्य केले,

ज्यात शिक्षण, आरोग्यसेवा, गृहनिर्माण आणि रोजगार यांचा समावेश आहे. यामध्ये असुरक्षित लोकसंख्येला कॅशलेस आरोग्य विमा प्रदान करणेसाठी राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना (RGJAY) या कार्यक्रमाची योजना करण्यात आली, ज्याने कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांसाठी घरांची परिस्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला होता (महाराष्ट्र सरकार, 2014; महाराष्ट्र सरकार, 2018). हा उपक्रम गरिबी दूर करण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारच्या महत्त्वपूर्ण प्रयत्नांचे प्रतिनिधित्व करणारा असला तरी, त्याचा गरिबी निर्मूलनावर होणारा परिणाम हा वादाचा आणि चौकशीचा विषय आहे. भारतातील सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांवरील मागील संशोधनाने मिश्र निष्कर्ष काढले आहेत, काही अभ्यासांनी दारिद्र्य कमी करण्याच्या सकारात्मक परिणामांवर प्रकाश टाकला आहे, तर इतर अंमलबजावणी आणि परिणामकारकतेतील आव्हानांकडे निर्देश करतात (कुंडू आणि सारंगी, 2017; रॉय, 2019).

साहित्य पुनरावलोकन:

भारतासह जगभरातील गरिबी निर्मूलनाच्या प्रयत्नांमध्ये सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रम महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. असंख्य अभ्यासांनी अशा कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेचे वेगवेगळ्या संदर्भांमध्ये परीक्षण केले आहे, दारिद्र्य पातळी, उत्पन्न वितरण आणि एकूणच सामाजिक-आर्थिक विकासावर त्यांचा प्रभाव यावर प्रकाश टाकला आहे.

भारतीय संदर्भात, कल्याणकारी कार्यक्रमांची अंमलबजावणी हा अनेक दशकांपासून दारिद्र्य कमी करण्याच्या धोरणांचा मध्यवर्ती घटक आहे. भारतीय नियोजन आयोग, आता NITI Aayog द्वारे यशस्वी, राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावर विविध दारिद्र्य निर्मूलन योजना तयार करण्यात आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे (नियोजन आयोग, 2013). या कार्यक्रमांनी गरिबीच्या विविध आयामांना लक्ष्य केले आहे, ज्यामध्ये उत्पन्न दारिद्र्य, शिक्षण, आरोग्यसेवा, गृहनिर्माण आणि रोजगार यांचा समावेश आहे.

दारिद्र्य निर्मूलनावर सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या प्रभावाचे मूल्यमापन करण्याच्या प्रमुख आव्हानांपैकी एक म्हणजे कार्यक्रम आरेखन, अंमलबजावणी यंत्रणा आणि प्रदेश आणि कालखंडातील संदर्भ घटकांची भिन्नता. काही अभ्यासांमध्ये कल्याणकारी कार्यक्रमांची अंमलबजावणी आणि गरिबी निर्देशकांमधील सुधारणा यांच्यात सकारात्मक संबंध आढळून आला आहे, तर इतरांनी अर्थपूर्ण दारिद्र्य निर्मूलन परिणाम साध्य करण्यासाठी मर्यादा आणि आव्हाने अधोरेखित केली आहेत.

उदाहरणार्थ, कुंडू आणि सारंगी (2017) यांनी सामाजिक क्षेत्रावरील सरकारी खर्चाचे आणि भारतातील दारिद्र्यावरील परिणामांचे प्रायोगिक विश्लेषण केले. त्यांना असे आढळले की शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि ग्रामीण विकास यासारख्या सामाजिक क्षेत्रांवर सरकारी खर्चात वाढ दारिद्र्य दर कमी करण्याशी संबंधित असताना, या खर्चाची परिणामकारकता राज्ये आणि सामाजिक-आर्थिक गटांमध्ये भिन्न आहे. सेवा वितरणाची गुणवत्ता, लक्ष्यीकरण यंत्रणा आणि शासन संरचना यासारख्या घटकांना दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांच्या यशाचे महत्त्वपूर्ण निर्धारक म्हणून ओळखले गेले.

त्याचप्रमाणे, रॉय (2019) यांनी पश्चिम बंगालच्या ग्रामीण भागात महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (MGNREGA) ची अंमलबजावणी आणि गरिबीच्या गतिशीलतेवर त्याचा परिणाम तपासला. या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे, की मनरेगामुळे ग्रामीण मजुरीत आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ झाली असली तरी गरिबी कमी करण्यासाठी त्याची परिणामकारकता गळती, भ्रष्टाचार आणि प्रशासकीय अकार्यक्षमता यासारख्या मुद्द्यांमुळे मर्यादित आहे. या निष्कर्षांनी केवळ कल्याणकारी कार्यक्रमांमध्ये प्रवेश वाढवण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे परंतु गरिबी निर्मूलनासाठी त्यांची प्रभावीता सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांची रचना, अंमलबजावणी आणि देखरेख यंत्रणा सुधारणे देखील महत्त्वाचे आहे.

महाराष्ट्राच्या संदर्भात, सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रम आणि दारिद्र्य निर्मूलनावर पूर्वीचे संशोधन प्रा. अजय विश्वास आयरेकर

मर्यादित राहिले आहे. काही अभ्यासांनी MSRLM किंवा RGJAY सारख्या विशिष्ट उपक्रमांचे परीक्षण केले असले तरी, राज्यातील दारिद्र्य पातळीवर सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या एकूण प्रभावाचे सर्वसमावेशक मूल्यमापन दुर्मिळ आहे. साहित्यातील हे अंतर प्रायोगिक संशोधनाची गरज अधोरेखित करते जे या कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेचे पद्धतशीरपणे मूल्यांकन करते आणि सुधारणेसाठी क्षेत्रे ओळखतात.

विद्यमान साहित्यावर आधारित, या अभ्यासाचे उद्दिष्ट 2014 ते 2019 या कालावधीत महाराष्ट्रातील दारिद्र्य निर्मूलनावर सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या प्रभावाचे सर्वसमावेशक विश्लेषण प्रदान करून ही पोकळी भरून काढणे आहे. गरिबीच्या प्रवृत्तींचे परिमाणात्मक विश्लेषण आणि कार्यक्रमांच्या प्रशासकीय अधिकाऱ्यांकडून गुणात्मक अंतर्दृष्टी एकत्र करून. संशोधन राज्यातील दारिद्र्य निर्मूलन प्रयत्नांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी धोरणकर्ते आणि अभ्यासकांसाठी कृतीयोग्य शिफारसी निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते.

पद्धत:

हे संशोधन 2014 ते 2019 या कालावधीत महाराष्ट्रातील गरिबी निर्मूलनावर सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी मिश्र-पद्धतींचा वापर करते. या अभ्यासात गरिबीच्या ट्रेन्डचे परिमाणवाचक विश्लेषण आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी डेटा आणि कार्यक्रमांच्या लाभाध्यांच्या मुलाखतींद्वारे गुणात्मक अंतर्दृष्टी एकत्रित केली जाते.

संख्यात्मक विश्लेषण:

- डेटा संकलन:** परिमाणवाचक विश्लेषण अधिकृत सरकारी स्रोतांकडून दुय्यम डेटाच्या संकलनासह सुरु होते, ज्यामध्ये अहवाल, प्रकाशन आणि डेटाबेस यांचा समावेश होतो. 2014 ते 2019 या कालावधीत महाराष्ट्र सरकारने राबविलेल्या विविध कल्याणकारी कार्यक्रमांसाठी गरिबीचे अंदाज, घरगुती सर्वेक्षण, कार्यक्रम खर्चाचे अहवाल आणि अंमलबजावणी प्रगती अहवाल या प्रमुख डेटासेटमध्ये समाविष्ट आहेत.
- गरिबी मोजमाप:** महाराष्ट्रातील दारिद्र्य पातळी आणि प्रवृत्ती मानक दारिद्र्य मापन निर्देशक वापरून मूल्यांकन केले जातात, ज्यात हेडकाउंट रेशो, गरिबी अंतर निर्देशांक आणि गरिबी निर्देशांकाची तीव्रता समाविष्ट आहे. राज्यातील दारिद्र्याचे बहुआयामी स्वरूप समजून घेण्यासाठी उत्पन्न वितरण, घरगुती उपभोग पद्धती आणि मूलभूत सेवांपर्यंतचा डेटा देखील तपासला जातो.
- कार्यक्रम मूल्यमापन:** गरिबी निर्मूलनावर सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या प्रभावाचे मूल्यमापन सांख्यिकीय तंत्रे वापरून केले जाते, जसे की फरक-इन-डिफरन्सचे विश्लेषण आणि प्रवृत्ती स्कोअर जुळणी. या पद्धती गोंधळात टाकणाऱ्या व्हेरिएबल्सवर नियंत्रण

ठेवताना कार्यक्रम अंमलबजावणी आणि गरिबी निर्देशकांमधील बदल यांच्यातील कार्यकारण संबंध ओळखण्यात मदत करतात.

4. **अवकाशीय विश्लेषण:** भौगोलिक माहिती प्रणाली (GIS) मॅपिंग तंत्र वापरून गरिबीच्या पातळीतील प्रादेशिक भिन्नता आणि कार्यक्रम प्रभावीतेचे विश्लेषण केले जाते. महाराष्ट्रातील विविध जिल्हे आणि प्रदेशांमध्ये गरिबीच्या परिणामांचे अवकाशीय अवलंबित्व आणि विषमता तपासण्यासाठी अवकाशीय अर्थमितीय मॉडेल्सचा वापर केला जातो.

गुणात्मक विश्लेषण:

1. **नमुना:** गुणात्मक डेटा अर्ध-संरचित मुलाखतीद्वारे संकलित केला जातो ज्यामध्ये कार्यक्रमाचे लाभार्थी, समाजाचे नेते आणि महाराष्ट्रातील कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत गुंतलेले सरकारी अधिकारी यांचा उद्देशपूर्ण नमुना असतो. नमुना निकषांमध्ये भौगोलिक विविधता, सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी आणि कार्यक्रम सहभागाची स्थिती समाविष्ट आहे.
2. **मुलाखत पद्धती:** मुलाखत पद्धती हा कार्यक्रम लाभार्थ्यांचे प्रत्यक्ष अनुभव, कार्यक्रमाच्या परिणामकारकतेबद्दलच्या त्यांच्या समज आणि कल्याणकारी सेवांमध्ये प्रवेश आणि वापरण्यात येणाऱ्या आव्हानांबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे. कार्यक्रम प्रशासकांच्या मुलाखती कार्यक्रम डिझाइन, अंमलबजावणी धोरणे आणि संस्थात्मक क्षमतेची संबंधित समस्यांवर लक्ष केंद्रित करतात.
3. **विषयगामी विश्लेषण:** मुलाखतींमधून मिळवलेला गुणात्मक डेटा गुणात्मक डेटा विश्लेषण सॉफ्टवेअर वापरून लिप्यंतरण, कोड केलेला आणि विषयगामी पद्धतीने विश्लेषित केला जातो. कार्यक्रमाचे परिणाम, प्रवेशातील अडथळे, सामाजिक-सांस्कृतिक घटक आणि धोरणातील परिणामांशी संबंधित विषय शोधले जातात आणि महाराष्ट्रातील गरिबी आणि कल्याणकारी तरतुदीच्या जटिल गतिशीलतेबद्दल समृद्ध अंतर्दृष्टी प्रदान करण्यासाठी त्यांचा अर्थ लावला जातो.

परिमाणवाचक आणि गुणात्मक निष्कर्षांचे एकत्रीकरण:

परिमाणवाचक आणि गुणात्मक निष्कर्ष तुलनात्मक विश्लेषण पद्धतीद्वारे एकत्रित केले जातात. विविध डेटा स्रोत आणि पद्धतींमधून मिळालेल्या निष्कर्षांचे प्रमाणीकरण करण्यासाठी त्रिकोणी तंत्रांचा वापर केला जातो, ज्यामुळे संशोधन निष्कर्षांची विश्वासाहता वाढते.

ही पद्धत महाराष्ट्रातील दारिद्र्य निर्मूलनावर सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या प्रभावाचे सर्वसमावेशक मूल्यांकन करण्यास अनुमती देते, गुणात्मक सखोलतेसह

परिमाणात्मक कठोरता एकत्र करते. अनेक स्रोतांकडून पुराव्यांचा त्रिकोण करून, संशोधनाचे उद्दिष्ट धोरणकर्ते आणि अंमलबजावणी यंत्रणा राज्यातील गरिबी कमी करण्याच्या धोरणांची प्रभावीता वाढवण्यासाठी कृतीयोग्य अंतर्दृष्टी प्रदान करणे आहे.

परिणाम:

अभ्यासाचे परिणाम 2014 ते 2019 या कालावधीत महाराष्ट्रातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठी सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेची अंतर्दृष्टी देतात, दारिद्र्य ट्रेन्डचे परिमाणात्मक विश्लेषण आणि कार्यक्रम लाभार्थी आणि प्रशासक यांच्या मुलाखतीद्वारे प्राप्त गुणात्मक अंतर्दृष्टी या दोन्हीवर आधारित.

परिमाणात्मक विश्लेषण निष्कर्ष:

1. **गरिबीचा कल:** महाराष्ट्रातील गरिबीच्या कलेचे विश्लेषण अभ्यास कालावधीत संमिश्र चित्र प्रकट करते. एकूणच दारिद्र्य मुख्यागणना प्रमाणामध्ये हळूहळू घट होत असताना, विविध क्षेत्रांमध्ये आणि सामाजिक-आर्थिक गटांमध्ये असमानता कायम राहिली. ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी भागात सामान्यतः कमी दारिद्र्य दर अनुभवला जातो, जे महाराष्ट्रातील ग्रामीण दारिद्र्याच्या आव्हानांना प्रतिबिंबित करते.
2. **कल्याणकारी कार्यक्रमांचा प्रभाव:** परिमाणात्मक विश्लेषण असे सूचित करते की महाराष्ट्रातील गरिबी निर्मूलनावर सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांचा सकारात्मक परिणाम झाला. कार्यक्रम अंमलबजावणीचे उच्च स्तर असलेले क्षेत्र, जसे की सक्रिय MSRLM उपक्रम असलेले जिल्हे, मर्यादित कार्यक्रम कव्हेरेज असलेल्या क्षेत्रांच्या तुलनेत दारिद्र्य निर्देशकांमध्ये अधिक सुधारणा दिसून आल्या. तथापि, लक्ष्यीकरण आणि अंमलबजावणी गुणवत्तेचे महत्त्व अधोरेखित करून, कार्यक्रम आणि क्षेत्रांमध्ये प्रभावाची परिमाण भिन्न आहे.
3. **अवकाशीय विश्लेषण:** गरिबी परिणामांच्या अवकाशीय विश्लेषणाने महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांमध्ये आणि प्रदेशांमधील दारिद्र्य पातळीमधील अवकाशीय क्लस्टरिंग आणि असमानता दिसून आली. काही जिल्ह्यांना लक्ष्यित हस्तक्षेपांचा लक्षणीय फायदा झाला, तर काहींनी कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करूनही उच्च दारिद्र्य दराशी संघर्ष सुरू ठेवला. भौगोलिकदृष्ट्या लक्ष्यित हस्तक्षेपांची रचना करण्यासाठी आणि संसाधनांचे प्रभावीपणे वाटप करण्यासाठी गरिबीची स्थानिक गतिशीलता समजून घेणे महत्त्वपूर्ण आहे.

गुणात्मक विश्लेषण निष्कर्ष:

1. **कार्यक्रमाची परिणामकारकता:** कार्यक्रमाच्या लाभार्थ्यांकडून मिळालेल्या गुणात्मक अंतर्दृष्टीने

कल्याणकारी कार्यक्रमांचा त्यांच्या उपजीविकेवर आणि आरोग्यावर होणारा सकारात्मक प्रभाव अधोरेखित केला. सहभागीनी स्वयं-मदत गट आणि कौशल्य विकास उपक्रमांमध्ये सहभागाद्वारे उत्पन्न निर्मिती, मूलभूत सेवांमध्ये प्रवेश आणि सामाजिक सक्षमीकरणामध्ये सुधारणा केल्याचा अहवाल दिला. तथापि, नोकरशाहीतील अडथळे, निधी वितरणातील विलंब आणि जागरूकतेचा अभाव यासारख्या आव्हानांमुळे कार्यक्रमाचे फायदे पूर्ण होण्यात अडथळा निर्माण झाला.

2. **प्रवेशासाठी अडथळे:** कार्यक्रमाच्या लाभार्थीच्या मुलाखतींनी कल्याणकारी सेवांमध्ये, विशेषतः उपेक्षित आणि असुरक्षित गटांमधील अडथळे देखील उघड केले. जात-आधारित भेदभाव, लिंग निकष आणि कागदपत्रांचा अभाव यासारख्या घटकांमुळे पात्रता आणि सरकारी कार्यक्रमांमध्ये सहभाग प्रतिबंधित होतो, असमानता वाढवते आणि गरिबीचे सापळे कायम होते.

निष्कर्षांचे एकत्रीकरण:

परिमाणवाचक आणि गुणात्मक निष्कर्षांच्या एकत्रीकरणामुळे महाराष्ट्रातील गरिबी आणि कल्याणकारी तरतुदीच्या गुंतागुंतीच्या गतीशीलतेचे सर्वसमावेशक आकलन होऊ शकते. परिमाणवाचक विश्लेषणाने मॅक्रो-स्तरीय ट्रेड आणि प्रोग्राम प्रभावांबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान केली, तर गुणात्मक अंतर्दृष्टीने कार्यक्रम लाभार्थी आणि प्रशासकांचे सूक्ष्म अनुभव आणि दृष्टीकोन कॅप्चर करून विश्लेषण समृद्ध केले.

चर्चा:

अभ्यासाच्या निष्कर्षांचा महाराष्ट्रातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठी धोरण आणि सरावासाठी महत्त्वपूर्ण परिणाम आहेत. सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांची परिणामकारकता वाढवण्याच्या धोरणांमध्ये लक्ष्यीकरण यंत्रणा सुधारणे, कार्यक्रमाची पोहोच आणि सुलभता वाढवणे, अंमलबजावणी क्षमता बळकट करणे आणि कार्यक्रमाच्या सहभागातील संरचनात्मक अडथळे दूर करणे यांचा समावेश होतो. याशिवाय, सर्वसमावेशक वाढीला चालना देण्याचे प्रयत्न आणि गरिबीचे मूळ कारण जसे की सामाजिक-आर्थिक असमानता आणि संरचनात्मक भेदभाव दूर करणे, राज्यातील शाश्वत दारिद्र्य कमी करण्यासाठी आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

शेवटी, हा अभ्यास महाराष्ट्रातील दारिद्र्य निर्मूलनाच्या प्रयत्नांवरील पुराव्याच्या वाढत्या भागामध्ये योगदान देतो आणि धोरणकर्ते, अभ्यासक आणि संशोधकांसाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करतो. गुणात्मक अंतर्दृष्टीसह परिमाणात्मक विश्लेषण एकत्रित करून, संशोधन

राज्यातील दारिद्र्य गतिशीलतेवर सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांच्या प्रभावाची सर्वांगीण समज प्रदान करते, भविष्यात पुराव्यावर आधारित धोरण तयार करणे आणि कार्यक्रम डिझाइनसाठी पाया घालणे.

संदर्भसूची:

1. महाराष्ट्र शासन. (2014). महाराष्ट्र राज्य गृहनिर्माण धोरण.
2. <https://housing.maharashtra.gov.in/Sitemap/housing/pdf/Maharashtra-Housing-Regulation-and-Development-General-Rules-2014.pdf> वरून पुनर्प्राप्त
3. महाराष्ट्र शासन. (2018). राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना. <https://www.jeevandayee.gov.in/> वरून प्राप्त
4. महाराष्ट्र शासन. (२०१९). महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण उपजीविका अभियान. <https://rdd.maharashtra.gov.in/en/swarna-jayanti-gram-swarozgar-yojana#:~:text=The%20main%20objective%20of%20this,tools%20to%20the%20poverty%20line> वरून पुनर्प्राप्त.
5. कुंडू, ए., आणि सारंगी, एस. (2017). भारतातील सामाजिक क्षेत्र आणि गरिबीवरील सरकारी खर्च: एक अनुभवजन्य विश्लेषण. जर्नल ऑफ क्वांटिटेटिव्ह इकॉनॉमिक्स, 15 (2), 371-393.
6. नियोजन आयोग. (2013). 2011-12 साठी दारिद्र्य अंदाज. भारत सरकार.
7. रॉय, एस. (२०१९). महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याचा (MGNREGA) गरीबीच्या गतिशीलतेवर प्रभाव: ग्रामीण पश्चिम बंगालचा एक केस स्टडी. आर्थिक आणि राजकीय साप्ताहिक, 54(10), 45-52.